

УДК 377.091.33-027.22

**РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ
ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ
ЗРІЛОСТІ УЧНІВ ПТНЗ**

Коптєва О.М.

Кіровоградський державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, Україна, Кропивницький

Статтю присвячено аналізу проблеми спілкування учнів в умовах професійно-технічного навчального закладу та розвитку комунікативних умінь з метою формування соціально-професійної зрілості. Основна увага приділяється ролі спілкування як взаємодії людей, членів певної соціальної групи, оскільки без нього людина не може задовольнити свої життєво важливі потреби, розвиватися і, взагалі, жити. Розкриті основні функції спілкування, комунікативні уміння та форми реалізації ділового спілкування для учнів професійно-технічних навчальних закладів. Вказано основні проблеми та бар'єри, які можуть виникати в учнів під час ділового спілкування.

Ключові слова: спілкування, комунікація, учні професійно-технічних навчальних закладів, соціально-професійна зрілість, бар'єри міжособистісної комунікації, форми ділового спілкування.

Olha Kopteva Development of communicative skills as a condition of formation of social and professional maturity of vocational education students/ Volodymyr Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University, Ukraine, Kropyvnytskyi

The article is devoted to the analysis the communication problems of students in the environment of vocational and technical educational establishments and development of communication skills in order to form social and professional maturity. The focus is set onto the role of

communication as interaction between people, members of a particular social group, since without it people cannot satisfy their vital needs, develop and, in general, live. Basic functions of communication, communication skills and business communication forms of implementation of vocational-technical schools have been analyzed. Main problems and obstacles that may arise during business communication of students have been specified.

Keywords: talking, communication, students of vocational educational establishments, social and professional maturity, interpersonal communication barriers, forms of business communication.

Вступ. Зміни у всіх сферах життя нашої країни потребують постійного покращення національної системи освіти та виховання, пошуку ефективних шляхів підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів до життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства. Учень ПТНЗ повинен володіти комплексом професійних знань, особистісних якостей, соціально-комунікативних умінь, що допоможуть йому у майбутньому стати висококваліфікованим фахівцем, який здатний самостійно приймати рішення, проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, самовизначатись як професійно, так і особистісно та ефективно взаємодіяти з навколишнім світом. Все це, безперечно, активізує проблему формування соціально-професійної зрілості учнів ПТНЗ при умові розвитку комунікативних умінь.

Проблеми спілкування та розвитку особистості часто переплітаються. З однієї сторони, наголос робиться на визначальній ролі процесу спілкування у становленні особистості (Л.І. Анциферова, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, В.М. М'ясищев), з іншої – особистість розвивається як суб'єкт спілкування (Б.Ф. Баєв, Г.О. Балл, І.Д. Бех, С.Д. Максименко та інші).

Вихованню комунікативних умінь і навичок учнів присвячені роботи сучасних дослідників (В.І. Тернопільська, О.І. Шушунова, Н.Ю. Бутенко, В.В. Москаленко, А.В. Мудрик, О.О. Леонтьєв та інші).

Метою статті є аналіз впливу однієї з умов формування соціально-професійної зрілості учнів професійно-технічних навчальних закладів – розвиток комунікативних умінь під час навчально-виховного процесу.

Виклад основного матеріалу. Спілкування у житті людини відіграє важливу роль, оскільки не можна бути щасливою, працювати, самовдосконалюватися та самостверджуватися, не контактуючи з іншими. Спілкування, на думку багатьох вчених, є однією з нагальних потреб людини, яка живе в суспільстві [1, с. 44]. Спілкування – специфічна міжособистісна взаємодія людей як членів суспільства, представників визначених соціальних груп. Воно опосередковується системою суспільних відносин і є їхньою персоніфікованою особистісною формою вияву [2, с.363-364].

У своїх роботах Н.Ю. Бутенко визначає спілкування як багатогранний процес, що реалізується в різних формах і містить розвиток суспільства і суспільних відносин, формування і розвиток особистості, соціалізацію особистості, створення та розвиток суспільних способів взаємодії людей, навчання, передачу вмінь та навичок, обмін інформацією, діяльністю тощо.

Отже, спілкування – це умова спільної діяльності, оскільки саме завдяки спілкуванню відбувається розподіл функцій між індивідами, включеними в єдину діяльність, узгодження індивідуальних зусиль, їхня координація, обмін досвідом, знаннями, спільне планування і спільна діяльність, а також контроль за її результатами. [3, с. 12]. Воно відіграє величезну роль у формуванні та розвитку особистості.

Спілкування можна охарактеризувати як взаємодію людей, членів певної соціальної групи, умовою існування людини. Оскільки без нього

людина не може задовольнити свої життєво важливі потреби, розвиватися і, взагалі, жити. Через спілкування людина отримує знання про навколишній світ, користується суспільними цінностями, пізнає природу. Саме під час спілкування відбувається комунікативний процес – обмін інформацією, думками, почуттями, способами та результатами діяльності, на основі чого може виникнути взаєморозуміння та взаємодопомога. Тому спілкування і виступає одним із чинників соціальної детермінації поведінки індивіда. Людина завжди прагне впливати на свого партнера і, як правило, піддається його впливу також.

Н.Ю. Бутенко функції спілкування розділяє на дві категорії: соціальні (орієнтовані на потреби суспільства) – функції планування і координації спільної трудової діяльності; функція управління; функція соціального контролю; функція забезпечення міжгрупової взаємодії та соціально-психологічні (пов'язані з потребами окремої людини) – функція контакту і ототожнення; функція соціалізації [3, с. 14].

Також автор виділяє функції спілкування, використовуючи мету спілкування як критерій класифікації: 1. контактна функція (готовність до прийняття та передачі повідомлень під час спільної діяльності); 2. інформаційна функція (обмін повідомленнями, думками, задумами, рішеннями); 3. спонукальна функція (активізація партнера на виконання необхідних дій); 4. координаційна функція (взаємне орієнтування й узгодження дій при організації спільної діяльності); 5. функція розуміння (сприйняття й розуміння змісту повідомлення і взаємне розуміння намірів, настанов, переживань, станів); 6. емотивна функція (залежність емоційних переживань у партнерів спілкування); 7. функція встановлення відносин (виконання відповідної соціальної ролі, в якій взаємодіє особистість); 8. функція здійснення впливу (зміна

стану, поведінки, індивідуально-значеннєвих станів партнера) [3, с. 14-15].

Всі функції взаємопов'язані між собою та впливають на життя людини. Оскільки під час спілкування не лише відбувається передача інформації, але й вплив на інших людей, вплив на емоційний стан співрозмовників, пізнання, організація спільної діяльності тощо.

Кожна людина має потреби, які відображають стан порушеної рівноваги в організмі. Саме вони стають причиною активності, пошуку шляхів відновлення комфортного існування людини. Розрізняють біологічні, соціальні та духовні потреби. Спонукаючи людину до дій, потреба породжує мотив, який може існувати у формі інтересу, потягу, ідеалу або установки. Саме для задоволення матеріальних і духовних потреб, реалізації своїх інтересів людина вступає у взаємодію з іншими та встановлює певні зв'язки.

Спілкування належить до групи соціальних потреб і починається з того, що людина задовольняє яку-небудь потребу у сфері тієї діяльності, яку це спілкування обслуговує. Тоді формується певний комунікативний намір, виникає комунікативна задача та шляхи її рішення. В свою чергу, комунікативна задача містить орієнтування на зовнішню ситуацію спілкування, цілі та особливості співрозмовника. Відповідно характер орієнтування змінюється в різних ситуаціях спілкування.

Людина завжди орієнтується на того, хто говорить, планує своє спілкування і обирає конкретні засоби (насамперед мовні), що будуть використовуватися під час спілкування. В той же час має відбуватися контроль ефективності спілкування, встановлюватись зворотній зв'язок, який дозволяє людині оцінити правильність обраних засобів та способів спілкування.

Тому, звичайно, для реалізації успішного спілкування, людина має володіти цілим спектром комунікативних умінь:

- уміння швидко і правильно орієнтуватися в умовах спілкування;
- уміти правильно планувати власне мовлення;
- уміння правильно вибрати зміст акту спілкування;
- уміння знайти адекватні засоби для передачі змісту [3, с. 21].

Якщо ж одна із ланок акту спілкування порушено, то людина може не досягти бажаного результату. Особливо це важливо не скільки під час побутового спілкування, скільки під час ділового.

Завдяки дослідженням учених виокремлено три взаємопов'язаних сторони спілкування: комунікативну (обмін інформацією між індивідами та її уточнення), інтерактивну (організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не лише знаннями, думками, ідеями, а й діями при побудові спільної стратегії взаємодії) та перцептивну (процес взаємного сприймання й розуміння співрозмовників, пізнання ними одне одного) [1, с. 45].

Виходячи із гіпотези нашого дослідження, нам варто розглянути комунікативну сторону спілкування та вказати, які комунікативні вміння варто розвивати для формування соціально-професійної зрілості учнів ПТНЗ.

Комунікація – це передача інформації від однієї системи до іншої через посередництво спеціальних матеріальних носіїв, сигналів. Це необхідна передумова функціонування і розвитку всіх соціальних систем, бо вона забезпечує зв'язок між людьми, робить можливим накопичення і передачу соціального досвіду, розподіл праці і організацію сукупної діяльності, управління, трансляцію культури [4, с. 403].

У суспільстві комунікація відбувається між індивідами, групами, організаціями, державами та культурами завдяки знаковим системам

(мовам). Комунікація між людьми відбувається у формі спілкування. Це обмін знаннями, думками, ідеями, ціннісним ставленням та емоційним станом.

Комунікативний акт завжди відбувається між двома партнерами – комунікатором (людина, яка передає інформацію) та реципієнтом (людина, яка приймає й інтерпретує інформацію). Кожний з них є активним учасником, оскільки взаємне інформування їх припускає налагодження спільної діяльності. Тому в кожному комунікативному процесі взаємодіють діяльність, спілкування та пізнання.

В той ж час під час обміну інформацією кожен учасник впливає на інших, на їх поведінку. Ефективність комунікації і вимірюється саме тим, наскільки значним та результативним є вплив на іншу людину. Це важливо за умови, коли комунікатор та реципієнт говорять однією мовою, тобто їх взаємозв'язок буде ефективним, якщо всі знаки та закріплені за ними значення будуть зрозумілими всім учасникам. У процесі спілкування для передачі інформації люди можуть використовувати як вербальні, так і невербальні засоби спілкування.

Крім перелічених умов та ускладнень, які можуть виникнути при їх недотриманні, під час комунікативного процесу можуть виникати комунікативні бар'єри, які мають соціальний та психологічний характер.

У своїй роботі В.В. Москаленко виділяє такі бар'єри міжособистісної комунікації: уникнення (уникнення контактів з небажаними особами, забування (не слухати); авторитет (обезцінення інформації за рахунок зниження авторитету комунікатора); нерозуміння, яке може виникати внаслідок різних причин, зокрема, фонетичного бар'єру (невизначність мови, мова з великою кількістю слів-паразитів); семантичний бар'єр (різниця в тезаурусі – існуючих системах значень партнерів спілкування), жаргон, сленги; стилістичний

бар'єр (наприклад, критичні зауваження, неемоційність читання казки дітям, використання імперативного стилю («ти повинен»), категоричні слова; логічний бар'єр (логіка є або дуже складною, або спрощеною; є чоловіча, жіноча, дитяча логіка, бідних і багатих, здорових і хворих). Комунікатор повинен вибрати адекватну для даного моменту систему доказів [4, с. 409].

Людина неспроможна жити і розвиватися поза суспільством, а тому і поза взаємодією з іншими людьми. Така взаємодія відбувається завдяки спілкуванню. Молоде покоління має навчитися співпрацювати, налагоджувати ділові стосунки з партнерами, долати комунікативні бар'єри, бути активним, відповідальним та успішним, налагоджувати міжособистісні відносини та організовувати оточуючих людей для досягнення певної мети.

Тому для учнів ПТНЗ на сьогоднішній день вкрай важливо навчитися міжособистісному спілкуванню, оскільки цей вік є сензитивним для комунікативного розвитку, є періодом удосконалення необхідних комунікативних знань та умінь, засвоєння зразків поведінки і соціальних ролей та набуття досвіду спілкування для професійної самореалізації.

Ми розглядаємо міжособистісну комунікацію, оскільки саме діалогічний тип стосунків є універсальним та необхідним для встановлення ділових контактів, формою розкриття потенційних можливостей учасників взаємодії.

Міжособистісна комунікація визначається як процес обміну інформацією, який призводить до розвитку і зміни останньої в загальному інформаційному полі, яке створюється партнерами спілкування [4; с. 405].

За характером взаємодії визначають особистісну та рольову міжособистісну комунікацію. Особистісна не має строгих норм,

індивідуалізована та має неформальний ситуативний характер. Друга різновидність міжособистісного спілкування визначена рольовими відносинами між учасниками спілкування, а тому більш формалізована, її зміст та форма залежать від соціальних ролей, які виконують партнери.

Специфіка міжособистісного спілкування полягає в тому, що інформація не просто передається від одного учасника до іншого, але й уточнюється та розвивається. Учасники одночасно займають активну позицію у взаємодії, а отже мають налагоджувати сумісну діяльність. Кожен з них має орієнтуватись на активність іншого, визначаючи мотиви, цілі та установки свого партнера.

Наступною особливістю міжособистісної комунікації є отримання нової інформації та характер обміну цієї інформацією, який виступає психологічним впливом на учасників комунікації з метою зміни поведінки. В залежності від цього інформація, що йде від комунікатора, може бути спонукальною та констатуючою.

Для успішності міжособистісної комунікації необхідно, щоб комунікатор та реципієнт використовували єдину систему кодування і декодування знаків. При чому люди мають однаково розуміти не лише значення одних і тих самих слів, але й їх смисл.

Основним засобом комунікації, властивим тільки людині, є мова. В той же час люди використовують інші засоби – жести, міміку, пози, одяг і навіть предмети, що їх оточують. Тому розділяють вербальну і невербальну комунікацію.

Вербальна комунікація характеризується тим, що відбувається обмін повідомленнями, що можуть існувати окремо від людини, яка їх передає; складові елементи повідомлення (букви, слова, речення) чітко відділені один від одного, їхнє співвідношення відбувається лише за певними правилами; вербальні повідомлення легше піддати аналізу,

оцінити та проконтролювати; необхідно вчити дітей говорити. Щодо невербальної комунікації, то вона має ряд своїх особливостей: обмін повідомленнями відбувається лише в конкретній ситуації з людьми, які вступають у взаємодію; невербальне спілкування важко розкласти на одиниці; невербальна поведінка спонтанна, довільні рухи переважають над контрольованими; невербальну мову люди засвоюють самостійно за допомогою копіювання, спостереження та наслідування. В той же час два види комунікації знаходяться у тісній взаємодії.

У своїх роботах О.О. Леонт'єв наголошував на тому, що спілкування є ніби внутрішнім механізмом життя колективу (чи соціальної групи). І саме взаємодія, обмін ідеями, інтересами, засвоєння суспільно-історичного досвіду, а не передача інформації, є цим механізмом. Тому варто досліджувати спілкування у його становленні та динаміці, його механізми і засоби як частини діяльності спілкування. І нарешті, що особливо важливо, – аналіз взаємовідносин спілкування з іншими видами діяльності людини, передусім з практичною та пізнавальною [5].

Тому володіння на належному рівні учнями ПТНЗ системою комунікативних умінь сприятиме покращенню не лише їх взаємодії з групою, але й формуванню соціально-професійної зрілості.

Так, О.О. Леонт'єв вважає, що до професійних комунікативних умінь потрібно включати: мовленнєве спілкування; забезпечення зворотнього зв'язку, правильний вибір змісту спілкування та адекватних засобів його передачі; орієнтування в співрозмовникові; самопрезентація; володіння невербальними засобами спілкування та установлення контакту [5].

Також автор у своїх роботах вказує, що комунікативні уміння мають такі аспекти, як: самопрезентація (представлення себе оточуючим за

допомогою комунікації) та техніка спілкування та контакту (вербальна і невербальна).

У роботі «Педагогическое общение» автор вказує на такі комунікативні вміння (ми будемо вказувати на ті, які необхідні для нашого дослідження):

- вольові якості (уміння управляти своєю поведінкою);
- якості уваги (спостережливість, гнучкість, переключення);
- уміння соціальної перцепції (читання «з обличчя»);
- уміння розуміти, а не тільки бачити (розуміти психічний стан іншої людини);
- уміння «подавати себе» (самопрезентація);
- уміння оптимально будувати своє мовлення в психічному плані (мовленнєвий контакт з іншими);
- уміння мовного і немовного контакту [6, с. 34].

У своєму дослідженні А.І. Годлевська об'єднує розроблений нею перелік мовленнєвих умінь у чотири групи, а саме: логічно-сміслові, технічно-виражальні, емоційно-експресивні, прогностичні. До першої групи вона включає такі з них: логічно вибудовувати і доводити мовлення до мети, встановлювати взаємодію із слухачем, формулювати цілі висловлювання, ініціювати процес мовлення. До другої групи входять наступні вміння: володіти технікою та інтонаційною варіативністю мовлення, реалізовувати різні його види. Відповідно складниками третьої та четвертої груп є такі вміння: здійснювати емоційно-експресивний вплив на слухача, співрозмовника; адаптувати мовленнєві вміння до педагогічного процесу залежно від його мети; володіти професійним мовленнєвим етикетом та прогнозувати природну комунікативну поведінку і результати комунікації, використовувати результати аналізу мовленнєвих умінь

мовця в проектуванні його мовлення; здійснювати контроль і збирати засоби корекції вказаних умінь [7, с. 114-115].

Цей перелік комунікативних якостей є досить широким і розкриває всі сторони спілкування.

Л.О. Савенкова, аналізуючи комунікативні уміння викладача, звертає увагу на такі комунікативні уміння (для нашого дослідження важливо розглянути комунікативні уміння в процесі професійної підготовки, оскільки ми говоримо про формування соціально-професійної зрілості учнів ПТНЗ): мовленнєве спілкування; володіння немовленнєвими (невербальними) засобами спілкування, професійно-педагогічною увагою, соціальною перцепцією; орієнтування в ситуації спілкування; створення творчого самопочуття; установлення і підтримування зворотного зв'язку в спілкуванні; самопрезентацію; використання «пристосувань»; завоювання ініціативи; побудову та реалізацію плану спілкування; володіння педагогічним контактом [8].

Також для нашого дослідження можна використати запропоновані автором блоки комунікативних умінь, які відповідають етапам професійного спілкування. На нашу думку вони сприятимуть успішній професійній діяльності будь-якого спеціаліста. До них відносяться етап орієнтування та планування, етап виконання та реалізації та етап контролю. Проведення кожного з названих етапів вимагає володіння певними комунікативними вміннями:

1. Проектування спілкування: побудова змісту спілкування, створення творчого самопочуття.

2. Організація спілкування: самопрезентація, володіння професійною увагою, орієнтування в ситуації та установлення й підтримування зворотного зв'язку в спілкуванні, завоювання ініціативи, реалізація плану спілкування.

3. Регулювання спілкування: мовленнєве (вербальне) спілкування, володіння немовленнєвими (невербальними) засобами спілкування, соціальна перцепція, використання “пристосувань” [8].

Оскільки навчально-виховний процес побудований на засадах демократизму, гуманізму та індивідуалізації, а напрямом освіти стає педагогіка співробітництва і партнерства, то це вимагає від учнів навчально-пізнавальної, соціально-комунікативної та громадсько-організаторської активності. В свою чергу соціально-комунікативна активність особистості розуміється науковцями по-різному: реалізація фізичних здібностей особистості; психологічна зрілість, самостійність; заняття індивідом соціальної позиції у групі, суспільстві, у системі спілкування; оцінним ставленням індивіда до самого себе.

Активність особистості під час спілкування акцентує увагу і на емоційно-почуттєвому аспекті взаємодії між людьми. Оскільки під час спілкування виникає обмін особистісно значимою інформацією, виникає залежність від інших учасників спілкування і, як наслідок, взаємна відповідальність за збереження сформованих відносин.

Метою спілкування має стати досягнення певного результату. Якщо акт спілкування буде порушено (одна з його ланок), то воно буде неефективним. Якщо у звичайному спілкуванні це не так суттєво, то там, де змістом спілкування є психологічний вплив (переконання), ефективність чи неефективність спілкування соціально значущі.

Тому варто розглянути форми роботи, які будуть ефективно впливати на формування комунікативних умінь учнів професійно-технічних навчальних закладів під час формування соціально-професійної зрілості.

На нашу думку, найбільш ефективними формами реалізації ділового спілкування для учнів професійно-технічних навчальних закладів є індивідуальна бесіда, колективне (групове) обговорення

ділових проблем (переговори, дискусія, «мозковий штурм»), бесіди виховного характеру, тренінги спілкування. Також доречним при навчанні комунікативним умінням як способам використовувати мовні знання і навички для вирішення практичних завдань спілкування, може бути використана методика «ділових ігор».

На сьогоднішній день в рамках навчально-виховної роботи в ПТНЗ для формування комунікативних умінь учнів класними керівниками, психологами та майстрами з виробничого навчання проводяться такі заходи, як: година спілкування «Я чоловік! Я – дружина!», заняття з елементами тренінгових вправ «Творчість, як запорука успіху», «Розвиток комунікативних якостей особистості», «Стрес та його вплив на людину», тренінг «Толерантність та подолання стереотипів», виховні години «Сімейні цінності», «Ціннісне ставлення до оточуючих і до себе», флеш-моб до міжнародного дня солідарності молоді. А також тематичні уроки, круглі столи, дискусії: «Права дитини. Закон і реальність», «Вчимося жити у мирі і злагоді», «Демократія і свобода слова – що це таке?», тощо.

Висновки. Отже, результативність професійної освіти визначається не стільки тим, як забезпечується засвоєння учнями професійних знань та умінь, скільки їх підготовленістю до свідомої активності і самостійної діяльності в різних сферах життя суспільства. Практика показує, що майбутні фахівці не завжди підготовлені до реалій життя, не відповідають вимогам суспільства (низька самоорганізація, недостатній розвиток здібностей до самоудосконалення і самовираження, слабкий прояв суспільної активності, пасивне відношення до перетворень, що відбуваються в суспільстві). У зв'язку з цим особливе значення для теорії та практики сучасної освіти набуває проблема розробки педагогічних умов для формування соціально-професійної зрілості учнів в умовах

професійно-технічних навчальних закладів. На наш погляд, однією з ефективних умов формування соціально-професійної зрілості є розвиток комунікативних умінь учнів.

Література:

1. *Етика ділового спілкування: Курс лекцій / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка, М.П. Лукашевич, І.Б. Осечинська. – К.: МАУП, 1999. – 208 с.*
2. *Соціолого-педагогічний словник / За загальною ред. В.В. Радула, вид. 2-ге. – Харків: Мачулін, 2015. – 444 с.*
3. *Бутенко О.Ю. Комунікативні процеси у навчанні: Підручник. / О.Ю. Бутенко – Вид 2-ге. – К.: КНЕУ, 2006. –384 с.*
4. *Москаленко В.В. Соціальна психологія Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене / В.В. Москаленко – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688с.*
5. *Леонтьев А.А. Психология общения. – 2-е изд., испр. и доп./ А.А. Леонтьев – М.: Смысл, 1997. – 365 с. – (Сер. «Психология для студента», вып. 4).*
6. *Леонтьев А.А. Педагогическое общение./ А.А. Леонтьев – М.: Знание, 1974 – 47 с.*
7. *Годлевська А.І. Формування мовленнєвого компонента педагогічного спілкування: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.І. Годлевська. – К., 1998. – 180 с,*
8. *Савенкова Л.О. Система комунікативних умінь викладача // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – 2002. – 24-11-1 Точка доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2002/24-11-1.pdf>*

References:

1. *Etyka dilovogho spilkuvannja: Kurs lekcij / T.K. Chmut, Gh.L. Chajka, M.P. Lukashevych, I.B. Osechynsjka. – K.: MAUP, 1999. – 208 s.*

2. *Sociologho-pedaghoghichnyj slovnyk / Za zaghajnoju red. V.V. Radula, vyd. 2-ghe. – Kharkiv: Machulin, 2015. – 444 s.*
3. *Butenko O.Ju. Komunikatyvni procesy u navchanni: Pidruchnyk. / O.Ju. Butenko – Vyd 2-ghe. – K.: KNEU, 2006. –384 s.*
4. *Moskalenko V.V. Socialjna psykholohija Pidruchnyk. Vydannja 2-ghe, vypravlene i dopovnene / V.V. Moskalenko – K.: Centr uchbovoji literatury, 2008. – 688s.*
5. *Leontev A.A. Psikhologiya obshcheniya. – 2-e izd., ispr. i dop./ A.A. Leontev – M.: Smysl, 1997. – 365 s. – (Ser. «Psikhologiya dlya studenta», vyp. 4).*
6. *Leontev A.A. Pedagogicheskoe obshchenie./ A.A. Leontev – M.: Znanie, 1974 – 47 s.*
7. *Ghodlevsjka A.I. Formuvannja movlennjevogho komponenta pedaghoghichnogho spilkuvannja: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / A.I. Ghodlevsjka. – K., 1998. – 180 s.*
8. *Savenkova L.O. Systema komunikatyvnykh uminj vykladacha // Vydannja ChDU imeni Petra Moghyly. – 2002. – 24-11-1 Tochka dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2002/24-11-1.pdf>.*